

ІВАН БЕХ,
доктор психологічних наук,
дійсний член НАПН України,
директор Інституту проблем
виховання НАПН України

*Молодший школяр у вікових закономірностях**

2. Нові тенденції в особистісному розвитку молодшого школяра

Молодший шкільний вік — як стадія психічного розвитку суб'єкта — набуває нині чітко окресленої виразності не тільки щодо попереднього вікового етапу (дошкільне дитинство), а й наступного — підліткового віку. Це зумовлено істотним прискоренням процесу розвитку особистості, властивим лише сучасній соціальній ситуації як провідній розвивальній детермінанті. Зокрема — коли ми починаємо аналізувати особливості нинішнього культурного середовища. Визначальні показники його — небачений донині динамізм у накопиченні певних людських здобутків, а також їх інтенсивна трансляція, що зачіпає кожну людину. Певна річ, дія культурного впливу на ту чи ту особу сприймається індивідуально, проте зберігається загальна прискорювальна тенденція щодо психічного розвитку. Відтак виховання сучасної дитини впродовж молодшого шкільного віку набуває більшого значення порівняно з минулими історичними періодами онтогенезу індивіда. Йдеться не тільки про спеціально організований виховний процес, а й про його спонтанний аналог, роль якого значно зростає. В умовах інтенсифікації суспільного життя дитина отримує реальну можливість спостерігати різноманітні за соціальною значущістю ситуації, в яких перебувають ті, хто її оточує, їхній спосіб вирішення проблем та відмінності між людьми, раніше недоступні її розумінню через обмеженість належного досвіду або сформувати уявлення про існування в іншій людини переживань, відмінних від її власних.

Розуміючи, що залучений до світу людей молодший школяр зазнає особистісно деструктивних впливів, які можуть спотворити його загальний психічний розвиток, слід організовувати вчасну корекційну підтримку.

З огляду на це, важливо, щоб корекційно-виховні дії педагога, забезпечуючи емоційно усвідомлене ставлення молодших школярів до певних норм моральної культури людства, не призводили до втрати його контакту з ними, не спричиняли порушення

їхніх міжособистісних стосунків. Тут корекційно оптимальними є певні виховні правила.

1. Відокремте почуття від дій. Не осуджуйте саму дитину, навіть якщо її дії потребують цього. Учень обов'язково мусить розуміти, що його люблять, але його дії такі, що не сприймаються і мають бути поліпшені. Будь-які дії є результат почуттів. Щоб змінити вчинки, слід передусім зрозуміти почуття і навчитися зважати на них.

2. Уважно вивчіть дитину. З'ясуйте, нормальна вона чи невротична. Її дії у стані нервового розладу педагог має розглядати як симптом глибших емоційних ускладнень, спричинених критикою, звинуваченням чи покаранням. Покарати дитину в такій ситуації означало б ще більше вивести її з рівноваги.

3. Відповідайте на почуття дитини. Створіть такі умови, щоб вона могла виговоритися, дати вихід своїм емоціям, тобто вивільнитися від ворожих почуттів, які намагалася в собі пригасити.

4. Якщо необхідне покарання, нехай дитина сама його вибере. Практика свідчить, що діти зазвичай вибирають суворіше покарання, ніж хотів запропонувати вихователь, але (і це надзвичайно важливо) вже не вважають його жорстоким і несправедливим.

5. Караючи дитину, переконайтеся, що вона розуміє свою провину і звинувачує в цьому себе, а не тих, хто карає. Допоможіть їй зрозуміти, що правилам групової поведінки слід підкорятися так само незаперечно, як і правилам спортивної гри.

6. Зробіть так, аби проблеми моральної поведінки були не вашими дорослими проблемами, а спільними з дітьми. Це дасть вам змогу як самим абстрагуватися від проблеми, так і відокремити її від дитини. Тоді ви допоможете школяреві ніби відсунути проблему на певну віддаль і разом з ним працювати над її розв'язанням. Зрозумівши, що є зовнішня точка відліку проблеми учень не стане перетворювати дисциплінарну ситуацію на міжособистісний конфлікт.

7. Обмежте небезпечні й руйнівні дії. Допоможіть дитині спрямувати свої дії у дозволене русло.

Педагогові слід розуміти, що тотальна культурна експансія викликає у молодшого школяра психічні процеси, які є визначальними для наступного — підліткового віку. Особливо це стосується процесу

* Продовження. Початок див.: Початкова школа № 1, 2015 р.

рефлексії, за допомогою якої молодший школяр стає суб'єктом навчальної діяльності, поведінки та спілкування. Тож суб'єктність стає фундаментальним психологічним новоутворенням сучасної дитини молодшого шкільного віку, і на це нам слід зважати. Відтак, доцільно виокремити три сфери існування взаємопронизуючих рефлексивних процесів, які, втім, не зводяться одна до одної.

1. **Мислення, діяльність.** Мислення, спрямоване на розв'язання завдань, не може обійтися без рефлексії для усвідомлення підґрунтя власних дій. Саме в дослідженнях цієї сфери значного поширення набуло розуміння феномена "рефлексія" як спрямованості мислення на самого себе, на власні процеси та власні продукти.

2. **Комунікація і кооперація.** Тут рефлексія виступає механізмом виходу з позиції "над", "поза", які забезпечують координацію дій та організацію взаєморозуміння партнерів.

3. **Самосвідомість.** Вона потребує рефлексії в самовизначенні внутрішніх орієнтирів та способів розмежування "Я" і "не-Я". Тут відбувається розмова (діалог) молодшого школяра із самим собою з приводу своєї компетентності чи особистісної розвиненості, порівняння із самим собою та фіксація власних змін. Лише в цій сфері молодший школяр стає по-справжньому здатним до самозміни, він навчає і виховує самого себе (з допомогою дорослого й інших дітей).

Другим віковим надбанням сучасного молодшого школяра, яке певною мірою змінює традиційні наукові уявлення про закономірності розвитку особистості в онтогенезі, є більш системний і змістовно диференційованіший процес його індивідуалізації. Дитина цього віку прагне виявити себе, виокремити своє "Я", протиставити себе іншим, висловити власну позицію стосовно інших людей, дістати від них визнання її самостійності, посівши активне місце в різноманітних соціальних відносинах, де її "Я" виступає нарівні з іншими. Це розвиває в учнів новий ступінь самоусвідомлення в суспільстві, соціально відповідального самовизначення.

Іншими словами, розгортання певної позиції дитини щодо людей і речей зумовлює появу можливості й необхідності реалізації накопиченого соціального досвіду в діяльності, адекватній загальному рівневі психічного й особистісного розвитку. Так, якщо позиція "Я і суспільство" (а саме вона забезпечує розгортання процесу індивідуалізації) у трирічній дитини вказує на виокремлення свого "Я" серед інших людей, то в дев'ятирічного школяра оточення усвідомлюється не просто як сукупність знайомих людей, а як об'єктивно існуюча соціальна організація, де його "Я" виступає нарівні з дорослими. Цей рівень індивідуалізації дає істотний імпульс до роз-

витку його потенційних особистісних можливостей, що реалізуються в різних видах предметної діяльності. Усе це потребує від педагога адекватних віковому новонадбанням молодшого школяра методів виховного впливу на нього. В іншому разі його подальший особистісний розвиток помітно загальмується.

Слід зауважити: описані зміни процесу індивідуалізації молодшого школяра безпосередньо позначаються на перебігові його почуття справедливості. Він болісно переживає образи на того, хто чинить стосовно нього несправедливість. В такому стані молодший школяр не може знайти правильного виходу з подібної ситуації, що призводить іноді до глибокого життєвого конфлікту або й трагедії. Тож культура справедливості стає нині провідною професійною вимогою щодо діяльності педагога. Це поняття охоплює:

- 1) піклування, допомогу дитині;
- 2) повагу до дитини, зокрема, й повагу до її власності;
- 3) запобігання пригніченості учня, відсутність "влади над" і утвердження "влади разом з дитиною";
- 4) недопущення приниження, образи школяра;
- 5) забезпечення його прав та інтересів;
- 6) гранично об'єктивну оцінку справ і поведінки дитини, адекватне судження про неї як особистість;
- 7) безумовне визнання, прийняття, глибоке розуміння внутрішнього світу дитини;
- 8) довіру до неї (до її можливих добрих учинків);
- 9) відсутність підозри щодо можливих нехвальних дій дитини;
- 10) постійну увагу до внутрішньої суті вчинків, до життя дитини (справ, турбот, радощів).

3. Інваріантні вікові характеристики молодшого школяра

Дитина віком 6–10 років починає розуміти, що вона — певна індивідуальність, котра, безумовно, зазнає соціальних впливів. Вона знає, що зобов'язана навчатися і в процесі навчання змінюватися, привласнюючи колективні знаки (мову, цифри, ноти тощо), колективні поняття, знання та ідеї, якими послуговується суспільство, систему соціальних очікувань стосовно поведінки та ціннісних орієнтацій. Водночас вона знає, що відрізняється від інших і переживає свою індивідуальність, прагнучи утвердити себе серед дорослих та ровесників. Самосвідомість дитини інтенсивно розвивається, а структура зміцнюється, наповнюючись новими ціннісними орієнтаціями.

У цей період триває насичення мотивів поведінки та діяльності новим соціальним змістом. Особливого значення набувають навчальні мотиви й мотиви встановлення стосунків із дорослими та однолітками в навчальній діяльності. У цей період по-новому перебудовується мотиваційно-потребнісна сфера, що якісно змінює зміст домагань на визнання.

Навчальна діяльність з усіма її складовими стає домінантною. Безумовно, це виявляється у стосунках дитини з дорослими та ровесниками.

У молодших школярів розвиваються домагання щодо визнання їх з боку дорослих. Вони несуть у собі весь комплекс почуттів, уже сформованих в очікуваннях на визнання. Вони мають совість, і ми можемо апелювати до неї, коли школярі скоюють негативний вчинок. Вони знають, що означає: повинен, зобов'язаний. У них пробуджується почуття гордості чи сорому — залежно від вчинку. Молодший школяр може пишатися не лише вчинком, схваленим дорослим, а й своїми позитивними якостями (сміливістю, правдивістю, готовністю поділитися з іншими), які він добре усвідомлює. Він може соромитися не тільки поміченої дорослим негативної дії, а й таких дій, які сам оцінює як негідні (боягузтво, грубощі, жадібність та ін.).

Прагнення до самоутвердження стимулює дитину до нормативної поведінки, до того, щоб дорослі підтвердили її гідність. Однак це прагнення самоутвердження, якщо дитина нездатна виконати те, чого від неї очікують (насамперед це успіхи у школі), може стати причиною її нестримного вередування. Загалом домагання визнання серед близьких, однолітків та вчителя спонукає дитину до розвитку довірливості, організованості, цілеспрямованості, навичок самоконтролю й самооцінювання.

Навчальна діяльність сприяє розвитку в дітей відповідальності, тобто здатності розуміти відповідність результатів своїх дій необхідним цілям і нормам. Відповідальність стимулює почуття співпричетності спільній справі, почуття обов'язку. Емоційно-позитивне ставлення до самого себе, покладене в основу структури самосвідомості особистості кожної дитини, яка нормально розвивається, орієнтує її домагання відповідати позитивному етичному еталону. Коли ця потреба набуває особистісного смислу, у дитини з'являється відповідальність як риса особистості.

Дитина молодшого шкільного віку опановує своєю поведінкою. Це пов'язано з тим, що вона точніше, диференційовано осягає норми поведінки, вироблені суспільством. Такі норми визначають поведінку людини і характер її взаємин з іншими людьми. Дитина пізнає, що можна говорити навколишнім і чого не можна, які дії вдома, у громадських місцях, у стосунках з товаришами дозволені чи ні. Відбувається пізнання молодшим школярем і таких норм поведінки, які перетворюються частково на його внутрішні вимоги до самого себе.

Молодші школярі поступово опановують своєю поведінкою, коли починають стриманіше виражати свої емоції — невдоволення, роздратованість, заздрість у класному колективі, оскільки нестриманість у вияві почуттів одразу викликає зауваження, піддається обговоренню й осуду.

У дітей цього віку розвиваються вищі почуття — естетичні, соціальні. Особливу роль відіграє формування моральних почуттів: почуття товарищескості, відповідальності за клас, співчуття до людського горя, занепокоєння через несправедливість тощо. Важливо пам'ятати: коли молодший школяр дізнається про норми поведінки, то слова вихователя він сприймає лише тоді, якщо вони емоційно його зачіпають, якщо він безпосередньо відчуває необхідність чинити так, а не інакше.

Новим джерелом виникнення в учня тих чи інших переживань є не тільки навчання, а й колектив класу, з яким встановлюються нові соціальні зв'язки. Такі зв'язки виникають на основі різноманітних видів спілкування, зумовлених діловими взаєминами під час виконання доручень, загальною відповідальністю за дії класу, взаємною симпатією тощо. Так зване емоційне зараження буває і в колективі молодших школярів, однак воно значною мірою визначається характером суспільної думки класу як певного виду емоційного ставлення до фактів шкільного життя, доволі стійкого й небайдужого для його учасників.

Почуття як мотиви поведінки молодшого школяра посідають вагоме місце в його житті й набувають іншої, ніж у дошкільника, форми. Переживання гніву, озлоблення, роздратування може викликати в учня агресивну дію стосовно того, хто образив його товариша, проте бійки у дітей цього віку виникають лише в тому разі, якщо переживання досягає великої сили, а стримуючі чинники, зумовлені усвідомленими правилами поведінки, відкладаються.

У дітей молодшого шкільного віку проявляється нестійкість моральної структури, яка виражається в нестійкості їх моральних переживань, непостійному ставленні до одних і тих самих подій, що залежить від різних причин. По-перше, моральні настанови, які визначають учинки дитини, не мають достатньо узагальненого характеру. В одних випадках вони "пробивають собі шлях" в її свідомості, в інших — не дістають свідомого застосування.

По-друге, моральні настанови, які увійшли в свідомість дитини, ще недостатньою мірою стали її стійким надбанням, закріпленням у тому розумінні, що вони одразу починають мимовільно проявлятися, тільки-но виникає ситуація, що потребує до себе морального ставлення. Але вони можуть і не виявлятися в його діях і вчинках.

У молодшому шкільному віці моральні почуття характеризуються тим, що дитина не завжди чітко усвідомлює й розуміє моральні принципи, за якими слід діяти, проте водночас їх безпосереднє переживання підказує їй, що добре, а що погано. Тому, здійснюючи недозволені вчинки, вона звично переживає сором, інколи страх.

Продовження буде.